

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

КАЛИТА Лариса Володимирівна

ЛИСТІВКИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК
ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ
/ 1900 - 1904 рр./.

Спеціальність 07.00.01 - історія громадських
рухів і політичних
партій

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата історичних наук

Київ - 1994

Аб 30.592

00754110 (1)

Дисертація в рукописі.

Робота виконана на кафедрі української історії та етнополітики Київського університету імені Тараса Шевченка

- Науковий керівник - доктор історичних наук,
професор Кланчук Сергій
Миколайович.
- Оф.ційні опоненти - доктор історичних наук,
професор Варшавчик Марко
Якимович,
- кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Левенець Юрій Анатолійович.
- Провідна організація - Український державний педагогіч-
ний університет ім.М.Драгоманова.

Захист відбудеться "9" вересня 1994 р. о 15 годині на засіданні спеціалізованої ради К.068.18.03 при Київському університеті імені Тараса Шевченка / 252601, м.Київ, вул.Володимирська, 60, ауд.349 /.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського університету / вул.Володимирська, 58 /.

Автореферат розісланий "2" серпня 1994 року.

Вчений секретар
спеціалізованої ради, кандидат
історичних наук, доцент

Іванова Ірина
Володимирівна

Актуальність дослідження. Розбудова незалежної держави є найважливішим завданням сьогодення для України. На цьому шляху об'єктивно виникає складний комплекс проблем політичного, економічного, національного та соціального характеру. Нині в Україні діють 33 політичні партії, десятки громадських об'єднань, що здійснюють реальний внесок у справу відродження та розвитку країни. Більш чи менш широко й свідомо вони спираються на теоретичні здобутки й досвід політичної практики своїх попередників. Узагальнення історичного досвіду /позитивного й негативного/, вивчення витоків тих конфліктів, які протягом усього ХХ століття потрясли Україну - важливе завдання історичної науки.

Наукове переосмислення історії України неможливе без залучення нових, невідомих раніше історичних джерел, без нового прочитання джерел вже відомих. В широкому колі різноманітних джерел, що використовуються дослідниками, своє місце займає й листкова література. В умовах самодержавства листівки були найпоширенішим видом нелегальної літератури, оперативно реагували на події в суспільстві, відбивали погляди різних суб'єктів суспільного життя в Україні.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють 1900-1907 рр. Саме в цей час, на початку ХХ ст., активізувалися соціальні і національно-визвольні рухи в Україні. До них залучалися широкі верстви населення: робітники, селяни, інтелігенція. Це був час пробудження національної самосвідомості українців. На початку ХХ ст. поряд із вже існуючими в Україні організаціями загальноросійських партій - РСДРП, соціалістів-революціонерів, єврейських - Бунду та "Поалей-Ціону" виникають українські політичні партії. Подією великого значення для суспільного життя України стало заснування у 1900 р. Революційної української партії /РУП/, цього ж ро-

ку було створено Українську соціалістичну партію /УСП/. У 1902 р. виникає Народна українська партія /НУП/, а у 1904 р. — Українська демократична партія /УДП/.

Поряд з організованими структуруваннями основних політичних партій саме в цей період йшов процес вироблення їхніх програм, за-горткування тієї ідейно-політичної зброї, з якою ці партії відкрито виступили в роки трьох революцій в Росії і, хоча й з певними змінами, зберегли протягом усього свого існування.

Об'єкт дослідження складає листкова література всіх політичних партій і громадських організацій, яка поширювалася в Наддні-пряньській Україні на початку ХХ ст. ^І

Предметом дослідження є розкриття змісту листових видань, визначення їх місця і значення у джерельній базі з історії суспільно-політичного життя в Україні початку ХХ ст.

Стан наукової розробки проблеми. Аналізуючи стан наукового освоєння даної проблеми, зауважимо, що використану літературу можна поділити на такі основні групи: загальноісторична, в якій висвітлено суспільні відносини в Україні на початку ХХ ст., яка вивчалася, зокрема з точки зору використання в ній листівок як історичних джерел; спеціально присвячена джерелознавчому вивченню листових видань; джерелознавча, в якій розробляються загальні принципи і методи історичного джерелознавства.

Дослідження з історії революційного руху і політичних партій

^І В дослідженні йде мова про листівки, які поширювалися на території дев'яти українських губерній, що входили до складу Російської імперії. В західноукраїнських землях, які входили до Австро-Угорщини, склалися інші політичні партії, інші умови для їх діяльності, тому й листкова література займала в житті суспільства зовсім інше місце.

з'явилися вже на початку ХХ ст. Література того часу відбивала погляди меншовиків, більшовиків, есерів, українських соціалістів на історію і розвиток революційного руху.¹ Звичайно, це в основному була партійна публіцистика, в ній відобразилися спроби проаналізувати діяльність політичних партій, їхні програми й тактику, виділялося значення листівок в агітаційній роботі. Але вже в цей час, в цій літературі формувалися первісні концепції зображуваних подій, т. концепції, які згодом знаходили розвиток, або спростування в науково-історичній літературі.

У післяреволюційний період, коли архіви слідчих та судових органів паризьму було відкрито для дослідників, в журналах "Пролетарская революция", "Каторга и ссылка", "Былое", "Летопись революции" та ін. з'явилися передруки текстів листівок. У 20-ті роки було зроблено перші кроки у науковому дослідженні листкових видань і покладено початок їх публікації в окремих збірках документів і матеріалів.²

¹ Аксельрод И.И. Революционные партии в России /1898-1906 гг./ - СПб., 1907; Батурин Н. Очерк истории социал-демократии в России. - М., 1906; Дан Ф. Из истории рабочего движения и социал-демократии в России. 1900-1904 гг. - М., 1906; Мартов Л. Полит. чешские партии в России. - СПб., 1906; Общественное движение в России в начале ХХ в. - СПб., 1909. - Т. I; Дорошенко В. Українство в Росії в новітні часи. - Відень, 1916; Лола О.З. З історії українського соціалістичного руху. - К., 1917; Слетов С.К. К истории возникновения партии социалистов-революционеров. - Пг., 1917 та ін.

² Крестьянское движение 1902 г. - М.-П., 1923; История Екатеринославской социал-демократической организации /большевиков/. 1889-1903. Воспоминания и материалы. - Екатеринослав, 1923; Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации /большевиков/ и революционных событий 1904-1905-1906 гг. - Екатеринослав, 1924 та ін.

Рівниці у підходах, достатньо високий рівень наукової полеміки, використання великої кількості нових джерел були притаманні історичній науці 20-х років. У 1925 р. за редакцією О.Ю.Гермайзе вийшла збірка "Незаконні відозви з нагоди Шевченкових роковин", цього ж року було видано "Революційні відозви до українського народу", упорядковані В.Міяковським.¹ В цей час з'являються й перші окремі роботи з історії політичних партій, що діяли в Україні. Так, у 1926 році було видано фундаментальну працю Й.Гермайзе, присвячену діяльності РУЦу, для написання якої автор широко використовував архіви царської поліції. Цілий розділ книги присвячено агітаційно-видавничій діяльності цієї партії. А в додатках автор наводить ряд листівок РУЦу, НУЦу, УСР, розшуканих ним.²

Тоді ж було здійснено спробу наукового аналізу листкової літератури. У статті відомого російського історика і джерелознавця С.Н.Валка, наприклад, розроблялася методологія і методика дослідження листівок, було визначено їх головні ознаки.³

У 30-ті рр. на зміну науковому вивченню суспільних процесів в Україні з'являються роботи, головне завдання яких зводилося до обґрунтування сталінської концепції історії РСДРП. Цей процес тривав майже до початку 60-х рр. Листівки в цих працях використовували-

¹ Гермайзе О.Ю. Незаконні відозви з нагоди Шевченкових роковин. - Харків, 1925; Міяковський В. Революційні відозви до українського народу. - Харків, 1925.

² Дорошенко В. Революційна Українська партія /1900-1905 рр./ - Львів - Київ, 1921; Гермайзе Й. Нариси з історії революційного руху на Україні. - Т.І. - РУП. - К., 1926.

³ Валк С.Н. Памятники агитационной литературы Российской социал-демократической рабочей партии // Былое. - 1924. - №23. - С.301.

лися виключно для ілюстрації наперед заданих положень. Такий рівень історичної науки і не вимагав серйозного джерелознавчого аналізу листкової літератури. Ця ж тенденція позначилася також на виданих збірниках документів. Починаючи з 30-х років, протягом багатьох десятиліть, до цих видань включалися виключно більшовицькі листівки.¹

Листкові видання українських політичних партій з цей час використовувалися тільки в літературі, яка виходила за кордоном. Так, у 1934 р. в Подєбрадах було видано книгу П. Феденко "Український громадський рух у ХХ ст.", перевидану в 1959 р. у Лондоні, для написання якої автор залучає листівки РУПу.²

В 60-х - 70-х рр. з'являються дослідження, спеціально присвячені джерелознавству листівок. Це, зокрема, видана в Москві, праця Є.С. Петропавловського, де автор, розглядаючи листовку літературу, дав визначення поняття "листівка", відмітив їхні специфічні риси, запропонував свою класифікацію.³ В Україні джере-

¹ Листовки Петербургського "Союза боротьби за освобождение рабочего класса". 1895-1897. - М., 1934; Всеобщая стачка на юге России в 1903 году. Сборник документов. - М., 1938; Первое мая в царской России. 1890-1916. Сборник документов. - М., 1939; Листовки Петербургских большевиков. 1902-1907. - Т. I. - М., 1939; Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов. - К., 1950; Революция 1905-1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в 2-х т. - Т. I. - К., 1955; Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896-1904. - К., 1963.

² Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. - Подєбради, 1934; Феденко П. Український рух у ХХ ст. - Лондон, 1959.

³ Петропавловский Е.С. Листовки как источник при изучении истории КПСС. - М., 1966.

лознавчий аналіз листкових видань було продовжено у дослідженнях О.В.Хороших та М.Ф.Дмитрієнко.¹ Спираючись на листівки określеного періоду і певного напрямку М.Ф.Дмитрієнко висловлює спостереження й робить висновки, які мають загальноджерелознавчий характер.

В загальних працях та підручниках з проблем джерелознавства, в розділах, присвячених пресі як історичному джерелу з'явилися параграфи з аналізом листкової літератури.²

У 70-80-ті рр. виходить ряд праць з історії політичних партій, революційного і робітничого руху на Україні, в яких автори торкалися питань видання, поширення листівок, їх впливу на маси. Факти випуску листівок використовувалися в більшості цих досліджень для висвітлення головних напрямів агітаційної роботи РСДРП. Листковий матеріал українських політичних партій використовував у своїх монографіях І.Ф.Курас.³

¹ Хороших А.В. Листовки революционных социал-демократических организаций Украины / 1894-1904 гг. / как исторический источник. - К., 1971; Дмитрієнко М.Ф. Листівки більшовицьких організацій України / 1917-1920 рр. / як історичне джерело. - К., 1980.

² Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР. - Ч. I. - М., 1967; Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР. - К., 1968; Источниковедение истории СССР. - М., 1981; Варшавчик М.А. Историко-партийное источниковедение: теория, методология, методика. - К., 1984; Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР. - К., 1986.

³ Варгатюк П. Партія великої загиб. В.І.Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини. - Дніпропетровськ, 1970; Спицький В.Є. Назрівання революційної кризи на Україні. - К., 1978; Шморгун П.М. В.І.Ленін і більшовицькі організації України. - 2-е вид., стереотип. - К., 1978; Курас І.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. - К., 1978; Його ж. Початковий урок історії / Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії. - К., 1986.

Звичайно, за існуючих тоді ідеологічних обставин, автори звертали увагу виключно на листкові видання більшовицької партії. Якщо у дослідженнях використовувалися листівки інших політичних партій, то лише у контексті стратегії і тактики більшовиків щодо цих організацій.

Починаючи з другої половини 80-х років визначилися нові методологічні підходи до висвітлення історії суспільно-політичних відносин в Україні. Одним з перших спроб подолання традиційних методологічних підходів у дослідженні листкових видань стала дисертаційна робота І.Г.Самарцева, в якій автор розглядає і аналізує весь масив листівок соціал-демократів України, виданих у 1894-1904 рр. Заслугою автора є введення у науковий обіг великої кількості невідомих раніше листкових видань, які тривалий час залишалися поза увагою дослідників.

З 90-х років, в умовах національного і культурного відродження, розбудови української державності, на новому етапі розвитку української історичної науки почали з'являтися праці з мало досліджених проблем історії та діяльності політичних партій.²

¹ Самарцев И.Г. Листовки революционных социал-демократических организаций Украины /1894-1904 гг./.- Автореф. дис....канд. ист. наук. - К., 1990.

² Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Український історичний журнал.- 1992.- №3; Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Герашенко Т.С. М.І.Міхновський: постать на тлі епохи // Там же.- №9-11; Козицький М.Ю., Поліщук О.В. Національно-політична думка на Україні /кінець XIX-початок XX ст./ // Наукові праці з питань політичної історії.- 1992.- Вип.172; Шморгун П.М. Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Там же.- Вип.172; Його ж Національно-визвольний рух в Україні на початку XX ст. // Там же.- Вип.173; Павко А.І., Сусоров С.В. Розповсюдження видань партії соціалістів-революціонерів у селах України /1905-1907. рр./ // Там же. - Вип.173 та ін.

Було видано ряд узагальнюючих праць з історії України ХХ ст.¹. Значний внесок в доробок з цих проблем було зроблено на науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, які відбулися протягом 1991 - 1993 рр.² у Донецьку, Кам"янці-Подільському, Миколаєві, Запоріжжі, Києві².

Підводячи підсумки стислого огляду літератури з питань дослідження, треба відзначити, що існуючі публікації не дають вичерпного уявлення про роль листівок як джерела з історії суспільного життя в Україні на початку ХХ ст. До цього часу немає спеціального монографічного дослідження всієї сукупності листової літератури всіх політичних напрямів, що діяли в Україні. Таке дослідження може бути цінним для системного вивчення суспільно-політичних відносин в Україні початку ХХ ст.

Джерельна база. Основне коло джерел, відповідно до теми, склали листівки всіх політичних партій і громадських організацій, видані й поширювані в Наддніпрянській Україні у 1900-1904рр. Крім листівок були використані і інші джерела. Це - періодична преса, як легальна, так і нелегальна, матеріали якої дозволяли у ряді випадків простежити історію появи листівок, співставити останні з загальною ідейною платформою відповідних партій і ор-

¹ Нагаєвський І. Історія української держави початку ХХ ст. - К., 1992; Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. - К., 1993.

² Политические партии и общественные движения в трех российских революциях: Тезисы докладов Респ. научно-практической конференции. Секция 2.- Донецк, 1991; Развитие исторического краеведства в контексте национального и культурного возрождения Украины: Тезисы доповідей У Всеукраїнської конференції.- К., Кам"янець-Подільський 1991; Проблеми історії національного руху на Україні /до 1917 р./ Тезисы доповідей на II Всеукраїнській науково-практичній конференції. - К., Миколаїв, 1992.

ганізацій. З цієї ж метою було залучено такий вид джерел, як теоретична і політична література, авторами якої були здебільшого лідери певних політичних напрямів.

Окрему групу джерел склали документи органів політичного розшуку царської влади, які сконцентровані у Центральному державному історичному архіві України в Києві, в фондах жандармських губернських управлінь і охоронних відділень. Ці матеріали використовувалися для встановлення умов і місця видання листівок, а також визначення ареалу їх поширення, що свідчило про ступінь діявості листкової пропаганди і агітації. Для цього ж були використані матеріали канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, окружного фабричного інспектора; управління учбового округу; судових палат.

При дослідженні автор прагнув спиратися на перевірені досвідом науки принципи історизму і об'єктивності. Саме принцип історизму зобов'язує вивчати конкретну історичну ситуацію, за якої те чи інше джерело з'являлося на світ, простежувати ті зміни у розвитку суспільних явищ, які відбивали джерела, оцінювати дані джерел, в то. / числі і політичні погляди їхніх авторів у світлі подальшого історичного досвіду. Додержання принципу об'єктивності вимагало використання листівок у всій їх сукупності, без уперелження і навмисного віддання переваги при доборі листкових видань певним із них, в залежності від їх партійного походження.

Мету дослідження становить розкриття інформативного потенціалу листівок, що побутували на початку ХХ ст., для вивчення суспільного життя в Україні.

Ця мета конкретизується в таких завданнях:

- визначити ступінь вивченості у науковій літературі листівок і оцінити рівень їх наукового використання;

- здійснити найповніше виявлення листівок досліджуваного періоду в архівних фондах та колекціях листкової літератури, а також раритетних вид ннях;
- класифікувати листівки за певними об'єктивними ознаками;
- вивчити зміст листівок з точки зору повноти відбиття ними фактичних подій та адекватності відображення ідейно-політичного змісту програм політичних партій і рухів;
- прослідкувати висвітлення листівками розвитку теоретичних поглядів та тактичних засобів політичних партій і організацій;
- з позицій історичного досвіду спробувати оцінити відповідність політичних програм, відбитих у листівках, об'єктивним потребам існування й розвитку українського суспільства на початку ХХ ст.;
- на основі аналізу листкової літератури спробувати виявити витоки соціальних, політичних, економічних, духовних протиріч і протидій, які з більшою чи меншою силою позначилися на всьому подальшому суспільному житті України;
- накреслити можливості більш повного використання листівок як джерел у наукових дослідженнях, учбових курсах, посібниках.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в науковий обіг вводяться нові, невідомі раніше історичні джерела, здійснено комплексний аналіз масиву листівок всіх політичних партій і громадських організацій, що діяли в Україні у 1900-1904 роках.

Практичне значення роботи полягає в тому, що вона поповнює наші наукові знання про життя українського суспільства початку ХХ ст.; матеріали дисертації можуть бути корисними при створенні досліджень з проблем суспільно-політичного життя в Україні початку нинішнього століття, а також використаними в лекційних курсах з історії України та джерелознавства.

Апробація роботи. Основні результати дослідження обговорювалися на засіданні кафедри української історії та етнополітики Київського університету імені Тараса Шевченка, викладені в опублікованих автором наукових статтях. З окремих аспектів дисертації зроблені повідомлення на науково-методичних і науково-практичних конференціях.

Зміст матеріалу та завдання його дослідження зумовили структуру дисертації, в її основу покладено проблемний виклад. Вона містить вступ, чотири розділи, висновки, список використаних джерел і літератури.

У вступі визначено актуальність, об'єкт, предмет і хронологічні рамки дослідження, його методологічну основу, охарактеризовано ступінь наукової розробки і джерельну базу, мету і завдання дослідження.

В першому розділі - "Загальна джерелознавча характеристика листівок" автор розглядає листівки як окремий вид джерел, підхід до якого передбачає відповідну йому методику вивчення. Як і кожний джерельний вид, листівка у своєму розвитку пройшла складний шлях, мала чимало різновидів. На початку ХХ ст. листівка остаточно сформувалася як засіб створення громадської думки і виразник поглядів партій і груп. Реагуючи на актуальні події дня виданням листівок, політичні партії і громадські об'єднання давали в них оцінку багатьом подіям та фактам, що мали місце. Все це зумовлює цінність листівок як історичного джерела.

Особлива увага в розділі приділяється визначенню місця листівок в системі історичних джерел. З точки зору видової класифікації листкові видання найближче стоять до періодичної преси. Вони мають ряд рис, спільних з джерелами даного комплексу: злободенність у відображенні поточних подій, оперативність, значний

за обсягом фактичний матеріал, політична спрямованість. В той же час виділяються особливості, властиві виключно листівкам: неперіодичність видання, невеликий за обсягом текст, концентрованість і дохідлива мова викладу.

Синтезувавши позиції фахівців і спираючись на конкретний аналіз можна дати визначення поняття "листівка". Це - вид неперіодичної преси, видрукований на одній або кількох сторінках, розрахований на масове поширення. Листівками можуть видаватися прокламації, відозви, об'яви, оголошення, повідомлення, тощо. В реферуемому розділі дисертант запропонував свою класифікацію листівок за проблематикою, а також соціальною приналежністю їх авторів.

Архівні матеріали і публікації дозволяють встановити, що у 1900-1904 рр. понад 20 політичних і громадських об'єднань видавали і поширювали в Україні свої листівки.

Використання листівок як історичного джерела потребує застосування принципів джерелознавчої критики - спеціального джерелознавчого вивчення, спрямованого на діалектичне розкриття їх змісту і значення для певного, конкретного дослідження. У джерелознавчій критиці доцільно виділити два етапи: критику аналітичну і синтетичну. У завдання аналітичної критики входить визначення часу і місця створення листівки, авторства, ідейних позицій видавця, спонукальних мотивів створення джерела. Мета синтетичної критики полягає в тому, щоб одержати сукупність фактів на базі комплексу джерел. Комплекси джерел не конструюються довільно, штучно, вони утворюються на базі зв'язків між джерелами, котрі відбивають об'єктивні зв'язки зафіксованих ними реальних явищ. Лише комплексне вивчення листових видань усіх політичних напрямів допомагає відтворити картину суспільно-політичних відносин в Україні початку ХХ століття.

У другому розділі - "Відображення в листівках громадсько-політичних організацій боротьби за демократичні перетворення в суспільстві" показано, що листкові видання дають змогу простежити зміст, розвиток і особливості демократичного руху в Україні.

Якщо в 90-х роках XIX ст. порівняно нечисленні листівки соціал-демократичних організацій ґрунтувалися на аналізі економічного становища трудящих, переважно робітників, то на початку XX ст., з утворенням нових партій і набуттям визвольним рухом масового і політичного характеру, листівки охоплюють більш широке коло питань, переважно політичного характеру.

В листковій літературі всіх політичних і громадських об'єднань формулюються їхні демократичні вимоги: 8-годинний робочий день, свобода союзів, страйків, зборів, слова, друку, недоторканість особи і участь трудящих у виданні законів. Турбувались про дієвість агітації, листівки за допомогою простих і зрозумілих фактів повсякденного життя народу, роз'яснювали необхідність суспільних перетворень. Головним завданням революційного руху з 1901 року, як свідчать листівки, стало повалення самодержавства. В багатьох листкових виданнях різних громадських і політичних об'єднань міститься заклик "Геть самодержавство!". З'являється в листковій літературі ще одна нова вимога - здобуття конституції.

З року в рік кількість листкових видань зростала, розширювався їх тематичний діапазон, збільшувалося коло вимог, що їх висували політичні партії і громадські організації. Так, у 1902 р. у виданнях соціалістів-революціонерів і соціал-демократів з'являється нова вимога - скликання Земського собору. В багатьох виданнях, поряд з вже відомими, висувається вимога відміни всіх соціальних обмежень: релігійних, станових, національних; рівного таємного виборчого права.

Листкова література дає змогу простежити як реагувала суспільна думка на дії царського уряду. Значне місце у виданнях різних політичних сил приділялося викриттю самодержавства, його законів і антинародної політики уряду.

Аналіз листкової літератури свідчить, що з питань необхідності здійснення державних перетворень позиції РСДРП, РУПу, соціалістів-революціонерів, Бунду на цьому етапі майже співпадали. Вони виявляють також однаковість в засудженні російсько-японської війни. Проте, в цей час вже чітко вимальовується різниця в тактиці. Листівки показують, що поряд зі зростанням демократичного руху в цілому, в середині самого демократичного табору формувалися різні напрями.

У третьому розділі - "Листівки як джерело вивчення економічного становища та економічної боротьби трудящих" показано, що більшість листкових видань вивчаемого періоду торкалася проблем економічного становища трудящих. Для вивчення соціально-економічного становища в Україні дослідники користуються різноманітними джерелами, насамперед, - це документи органів влади - законодавчі акти царського уряду, оперативні документи центральних і місцевих органів державного управління, фабричної інспекції, статистичних управлінь, земств, громадських організацій, періодична преса. Листівки ж як історичні джерела привертають увагу насамперед тим, що вміщують в собі багатий і цінний ілюстративний матеріал, який доповнює інші джерела при дослідженні цієї проблеми і, мабуть головне - листівки відбивають ставлення демократичних партій і громадських організацій до проблем економічного розвитку країни, конкретизують, доповнюють політичними гаслами їхні економічні програми.

В листковій літературі міститься великий фактичний матеріал

про економічне становище в країні, в окремих містах і селах, на заводах і фабриках. В ній висувалися такі вимоги: скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, відміна штрафів, поліпшення житлових умов і умов праці. Як правило, в листівках даного періоду узагальнюється досвід страйкової боротьби, висвітлюється її хід на багатьох підприємствах в різних регіонах України. Проаналізований листковий матеріал свідчить, що головними мотивами страйків були: тривалість робочого дня, заробітна плата, умови праці і побуту, дії адміністрації, і все це доповнюється все більш гострими політичними вимогами.

Листкова література, видана у 1900-1904 рр., належала політичним партіям, які боролися проти самодержавства, і воно розглядалося як захисник інтересів капіталу. Тому вона відбиває схожі позиції: і РСДРП, і РУП, НУП, УСП, соціалісти-революціонери, Бунд вважали своїм завданням звільнення трудящих з-під гніту капіталу. Листівки виявляють однаковість в критиці існуючої економічної системи, всіяко підкреслюють протилежність економічних інтересів робітників і підприємців, поміщиків і селян, висувать схожі вимоги і гасла.

Листівки інформують про увагу різних політичних сил до аграрного питання. Більшість цих листових видань належало соціалістам-революціонерам і РУПц. Найпоширенішим гаслом було - "Землю - селянам!". Ці партії ставили собі за мету вирішення аграрного питання, активну агітаційну роботу серед селянських мас. Але до недавнього часу у колі зору дослідників перебували виключно соціал-демократичні видання. Поза межою їх уваги лишився цінний і малодосліджений листковий матеріал.

Ціримітно, що в листівках 1900-1902 рр. постановка аграрної проблеми ще не доповнюється конкретними завданнями у цій сфері.

Вони з'являються пізніше, у 1903 р. з прийняттям політичними партіями своїх програм. Положення програм політичних партій з аграрного питання знаходили широке висвітлення в їх листкових виданнях, активно використовувалися ними для агітаційної роботи серед селян.

В розділі доводиться, що змальовуючи тяжке життя трудящих мас, акцентуючи увагу на їх найближчих завданнях, розглянуті листівки, свідчать про загострення соціальних конфліктів у суспільстві, про активізацію боротьби трудящих за свої права.

У четвертому розділі - "Листівки громадсько-політичних організацій про національне питання та шляхи його вирішення" розглянуті і проаналізовані видання, які дають можливість простежити яку роль в тогочасній Російській імперії відігравало національне питання, як воно формулювалося в програмах різних політичних угруповань, яке місце займало в їх практичній діяльності, яким взагалі було їх ставлення до національної проблеми.

Ставлення це у різних нелегальних демократичних партій / всі вони були соціалістичної орієнтації / мало і спільні риси, і істотні відмінності.

Практично всі листівки висвітлювали національні проблеми і висували національні вимоги поряд із вимогами політичного і економічного характеру. Серед проблем, які домінують при висвітленні національного питання, в листковій літературі увагу привертають, насамперед такі: критика шовіністичної політики царського уряду, протест проти дискримінації населення за релігійними та національними ознаками, боротьба за здобуття рівноправ'я, за єдність дій трудящих всіх націй Російської імперії.

У викритті шовіністичної, погромницької політики царизму одностайність виявляють всі політичні сили: соціал-демократи, соці-

алісти-революціонери, представники РУЦу, НУЦу, УСП, Бунду, "По-алей-Ціону". Але звертає увагу на себе той факт, що листівки загальноросійських партій зовсім не торкалися проблем українського визвольного руху; вимоги, викладені в них носили досить абстрактний характер. Наявні у фондах ЦДІА України видання загальноросійських партій не містять жодної згадки про Україну і національні вимоги українців. Ці питання знайшли своє висвітлення тільки у виданнях українських політичних партій - РУЦу, НУЦу, УСП, які звертають увагу на те, що діяльність царського уряду перетворила Україну у російську колонію, стала зникати навіть сама назва "Україна". Всі листівки українських політичних партій видавалися українською мовою / із соціал-демократичних листівок того періоду, виданих українською мовою, відомі лише дві /.

Листкова література загальноросійських партій відбиває характерне для соціалістів ставлення до національного питання як похідного, другорядного. Характерним і показовим для них є факт, що за всієї своєї прихильності до визвольного руху поневолених народів, вони не мислять України окремим національним організмом, а розглядають її як частину Росії. Видання українських національних політичних партій свідчать про наростання національного руху у передреволюційні роки, інформують, що ідея національного визволення займала все більше, вагоміше місце в суспільному житті України. Проте, навіть тут спостерігаємо неоднотайність, наявність різних підходів, навіть різного розуміння мети руху, що послаблювало його в цілому.

У висновках підведені підсумки дослідження. Вивчення значного обсягу листівок у порівнянні з наявною літературою підтвердило передбачення про те, що інформативний потенціал листових видань використаний у дослідженнях далеко не повно. Причини цього

полягали як у технічній, так і в ідеологічній площинах. З одного боку через недоліки зберігання листівок в архівах і бібліотеках, слабкість науково-довідкового апарату багато листівок залишалося просто невиявленими, невідомими дослідникам. Складніше було із залученням, верніше із виключенням з обігу листівок з певних ідеологічних міркувань. Знаходження кожної більшовицької листівки вважалося серйозним успіхом дослідника, але численні листівки, що видавалися партіями і організаціями, які революційними не вважалися, просто замовчувалися, ігнорувалися, їм не знаходилося місця ні в документальних публікаціях, ні в конкретно-історичних дослідженнях.

Тривалий час поза увагою дослідників лишалася листкова література українських політичних партій, соціалістів-революціонерів, Бунду, тощо, в результаті чого з наукового обігу було вилучено багато документів, без яких неможливе всебічне висвітлення історії суспільних відносин. Переважна більшість з них ніколи не друкувалися у наукових виданнях. Детальне обстеження фондів та колекцій ЦДІА України, колекції листівок ЦНБ АН України, раритетних видань дозволило виявити значну кількість листівок, які з названих причин не були введені до наукового обігу. Із загальної кількості взятих на облік понад 1000 видань, майже половина листівок ніде не передруковувалася і науково не використовувалася. Частина листівок, якщо і фігурувала в працях істориків 20-х років, то надалі наміцно випала із дослідницької сфери.

Вивчення листівок підтвердило обґрунтованість виділення цього виду джерел у джерелознавчій літературі. Слушно лише додати, що до видання листівок ті чи інші партії, організації, установи вдавалися не тільки тоді, коли не мали засобів регулярного спілкування з аудиторією, тобто не мали періодичної преси, а і тоді

коли виникала потреба поряд із подібними матеріалами преси при-
кувати особливу увагу до тих чи інших, на думку видавців, знач-
них подій та явищ.

Однією з істотних ознак листівок як виду джерел, що відби-
вають агітаційну діяльність політичних партій і громадських орга-
нізацій, є оперативність висвітлення подій і фактична насиченість,
яка розглядалася як засіб досягнення переконливості політичних
програм і закликів. Через це листівки містять інформацію чисто
фактичного характеру. Звичайно, і добір фактів, і їх інтерприта-
ція залежали від позиції видавця. Як показує аналіз, інтерес для
дослідника становлять обидві зазначені сторони інформації. Спів-
ставлення фактичної інформації різних листівок, а також співстав-
лення даних листівок з документальними даними дозволяє не лише
перевірити достовірність фактичної інформації, її повноту і аде-
кватність відображення реальних фактів, а й виявити мотиви саме
такого висвітлення подій.

Отже, виходячи із інформативного потенціалу листівок, до ме-
тодичного арсеналу їх використання слід додати виділення в них
різних шарів інформації, особливо, відкритої / наємисної / і не-
наємисної. Перша включає те, про що говориться в листівці, друга
ж / що при вивченні цього виду джерел є особливо значущим / від-
биває позицію, погляд автора / видавця /, мотиви і мету створення
листівки, тобто інформацію не менш потрібну, ніж відкрита, яка
лежить "на поверхні".

Період 1900-1904 рр., хоча в цілому, він характризується
як період назрівання революції, включав в себе досить значні змі-
ни в суспільно-політичному житті, зміни конкретних історичних си-
туацій, що впливали на створення, зміст і форму листівок. Серед
подій і процесів, які в листівках знайшли найбільше відбиття були

зокрема, такі події, як утворення самих політичних партій, Харківська маївка 1900 р., селянські повстання в Харківській та Полтавській губерніях у 1902 р., загальний страйк на півдні Росії в 1903 р., російсько-японська війна, земська кампанія та ін.

Проте, не лише окремі події, а й цілі і напрями діяльності політичних партій і організацій знайшли відбиття в листковій літературі. Спільною для всіх них була антисамодержавна спрямованість, нетерпимість до існування феодально-кріпосницьких пережитків, до посилення злиднів трудящих. Це відбивалося у викритті політики царизму в різних галузях суспільного життя – економіці, правовій сфері, культурі, освіті. Спільною була і мета всіх демократичних сил – позбавлення країни від тенет самодержавства, що знайшло відбиття у конкретних лозунгах, які формулювалися в листівках. Так, гасло "Геть самодержавство!" було спільним і для більшовиків, і для меншовиків, його зустрічаємо також у виданнях есерів, РУЦу, УСП, НУЦу, Бунду.

Листівки відбивали також і розходження, які торкалися стратегії, і особливо тактики політичних партій. Стратегічні розходження були, насамперед, щодо уявлень про головні, рушійні сили революції, їхніх союзників, ролі політичних партій у суспільних перетвореннях. Тактичні розходження упиралися в основному в уявлення про шляхи встановлення республіканського ладу. Різна тактика відбивалася і у ставленні до окремих подій, в лозунгах, що лунали в листівках.

Значні розходження у програмах політичних партій, що відбилися в листівках, спостерігаються щодо національного питання. Спільним у цьому було те, що всі демократичні партії засуджували великодержавну, погромницьку політику царизму, національний гніт, дискримінацію за релігійними ознаками, висловлювалися за самовиз-

начення націй і національну автономію. Проте, в програмах і відповідно, в листівках загальноросійських партій, національне питання ставиться в такій загальній формі, яка не могла задовольнити конкретні вимоги національного визволення України. Серед українських партій, як свідчать джерела, теж не було одностайності у цьому питанні.

Як показує історичний досвід, в листівках досліджуваного періоду можна знайти зерна політики в національному питанні, з якою виступили різні політичні партії в більш пізні часи, коли створилися практичні умови для відновлення української державності, можливості не тільки не використані, а й пограні.

І не лише у сфері національних відносин, а й у сфері політики, економіки, соціальної, духовній, листівки дають можливість простежити витoki тих протиріч, які позначилися на розвитку українського суспільства протягом наступних десятиріч.

Основні результати дослідження викладені в публікаціях:

1. Калита Л.В. Використання листівок періоду 1900-1904 рр. як джерел з історії України // Тези до науково-методичної конференції "Актуальні проблеми історії України та методика її вивчення у вузі". - Запоріжжя, 1992. - С.57-59.

2. Калита Л.В. Листівки як джерело вивчення суспільних відносин в Україні / 1900-1904 рр./ - К., 1993. - 39 с. - Укр. - Деп. в ДНТБ України. - 04.08.93. - № 1675.

3. Калита Л.В. Питання державного устрою в листівках українських політичних партій // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. - Луцьк, вересень - жовтень 1993 р. - Луцьк, 1993. - С.25-26.

Підписано до друку 25.07.1994р.06:..I, 2. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 100. Зам. 186. Безплатно.
ЛОД УЛПУ. Ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.

AB 30.592

AB 30.592